

AZ ÉRTEKEZŐ JÓZSEF ATTILÁRÓL

A 60 éves Losonczi Alpárnak

1

József Attila verseinek és cikkeinek elismerése 1937 után külön utakon járt. A *költő* nagyon erős kanonikus pozícióra tett szert, különböző címkék alatt, de „nagy költő”, sőt „klasszikus” lett, *értekező prózája* azonban nem kapta meg az elismerést, sőt kimondva, kimondatlan fanyalgást váltott ki. Az életmű e részét másodlagosként, már-már elhanyagolhatóként kezelték, tartalmilag pedig olykor csak az épp megtúrt kategóriába fért bele. Az értekező próza – az úgynevezett „cikkek” – kritikai kiadása 1958-ban így csaknem véletlenül jelent meg. Hogy megjelenhetett, az Szabolcsi Miklós irodalomeszményének (az életműhöz a cikkek is hozzátartoznak) és kötelességtudásának köszönhető, lehetővé pedig az tette, hogy a nagypolitikát lefoglalták a konszolidációs gondok: nem volt erő s idő, hogy erre – ennek megakadályozására – is odafigyeljenek. (Az oeuvre e kötete egy-két év múlva már aligha jelenhetett volna meg.) A kritikai kiadás e kötete, az *Összes Művek* 3. kötete persze hamar eltűnt a nagy könyvtárak polcain, de jelentősége így is óriási. Pusztá léte nyilvánvalóvá tette, hogy létezik egy ilyen szövegtörzset, létét letagadni nem, csak elhallgatni lehetett. S mint e szövegtörzsetnek máig egyetlen keze, egész kiadása minden későbbi közlésnek a kiindulási pontjává vált. Nem lényegtelen hatástörténeti következmény az sem, hogy elhallgatását a kultúrpolitika azzal váltotta ki, hogy 1967-ben, Forgács László kísérőtanulmányával, *Irodalom és szocializmus* címmel kiadtak egy szélesebb körben terjesztett válogatást ebből az anyagból. A válogatás persze célirányos, „nevelő” célzatú válogatás volt, a kísérőtanulmány pedig meghatározott irányba orientált – de az életmű egy része így mégis bekerült a kulturális élet vérkeringésébe.

Az értekező szövegek státusát természetesen nemcsak a politikai tér alakította, de nagy mértékben befolyásolta az irodalomtörténet-írás adott intellektuális horizontja is. Az érzéketlenséggel vegyes idegenkedés, amely a „szakmát” jellemezte, nem csak a rendszer hatalmi érdekeiből fakadt: a József Attila-kutatók zöme is értetlenül viszonyult az életmű e részéhez. Olyan, egyébként a József Attila-életrajz és -életmű feltárásáért sokat tevő filológusok, mint például Péter László éppúgy lebecsülték e szövegeket, mint az első számú József Attila-kutató, Szabolcsi Miklós. S ez a lebecsülés ráadásul nem is a kincstári álláspont szajkózásából fakadt, ez, mondjuk így, kutatói „meggyőződés” volt: a szakma tényleg nem értette az értekező József Attilát.

E téren az úgynevezett „rendszerváltás” sem hozott gyors és gyökeres fordulatot. 1995-ben, némileg váratlanul, mégis történt némi előrelépés: megjelent a *Tanulmányok és cikkek* 1930-ig terjedő korpusza kritikai kiadásban. E kiadást sajnos nem az értekező próza felértékelődése eredményezte, hanem két, önmagában örvendetes, de mégiscsak parciális momentum összekapcsolódása. Az egyik az úgynevezett „Sulyok Miklós-féle kéziratok” előkerülése volt, amelyeknek (értsd: az eladójuknak) a piaci pozícióját javította a kéziratok kritikai kiadásban való prezentálása. Magyarán: az üzleti érdek kicsit lendített József Attila ügyén. A másik momentum, amely a '95-ös edíció malmára hajtotta a vizet, a szisz-

tematikusan dolgozó Tverdota György akkori nagy felfedezése volt az addig félredatált „esztétikai töredékek” keletkezéséről. A töredékekre vonatkozó rekonstrukció ugyanis igen nagy terjedelmű lett: egy szokásos cikkben nem fért el, jellegéből következően pedig a „nagyközönség” számára nem volt elég „érdekes” az önálló kötetben való publikáláshoz. Így a kéziratlelet és a töredékek keletkezési idejére vonatkozó felfedezés már-már törvényszerűen egymásra talált – az új kritikai kiadás eszméjében. E kiadás – Horváth Iván és textológus csapata, illetve Tverdota György együttműködése révén – így is hozott egy sor eredményt. De a jegyzetanyag feltűnően egyenetlenül sikeredett: a „töredékekre” vonatkozó rész magisztrális teljesítmény, a többi szöveg jegyzete azonban keveset mond, olykor kimondottan alibiszerű. S maga az együttműködés is megszakadt (törvényszerűen), az 1930 utáni szövegek közreadása elmaradt, máig nem történt meg. A szövegek – jegyzet nélkül, magukra hagyottan –, mint „hálózati kritikai kiadás” fölkerültek ugyan az internetre, de a szükséges filológiai munka, amely ez esetben igencsak növelte volna a József Attila-értést, elmaradt.

Most, 23 évvel az 1930 előtti cikkek közzététele (1995) után, megjelent egy kétkötetes, 1466 oldalas, önmagát kritikai kiadásként meghatározó munka az 1930 utáni szövegekkel. (Ennek a közel másfél ezer oldalnak a nagy része természetesen nem József Attila-szöveg, hanem jegyzet.) A munkát, Tverdota György és Veres András szerkesztők irányításával egy nagy létszámú, neves kutatók (például Agárdi Péter, Bókay Antal) sorát is felvonultató munkacsoport végezte, s a terjedelem, valamint a jegyzetbőség önmagában is az értekező próza felértékelődésének mutatója. Megváltozott a József Attila cikkeihez való viszony, most már olyanok is, így a két szerkesztő is ennek a szövegtörzshöz a fontosságát és érdekességét hangsúlyozzák, akikre korábban nem ez volt a jellemző. Tverdota például a *Literának* adott interjújában (*Így sem teljes*) egyebek közt ezt mondta: „[...] mi lehet a funkciója József Attila értekező prózai írásainak? Lengyel András szerint ez a próza méltó kiegészítése a költői életműnek. Mások, például Szabolcsi Miklós vitatják önálló jelentőségét. Az én álláspontom a másokéval együtt az volt, hogy azért nélkülözhetetlen ismerni a költő prózai írásait, mert ezáltal jobban meg tudjuk érteni költészetét. A kritikai kiadás elkészítésének köszönhetően közeledett álláspontom a Lengyel Andráséhoz. A költő szövegeinek egy része, a későbbi keletkezésűek még töredékes formájukban is értéket képviselnek a modern magyar értekező irodalomban”. E pillanatban – nem először s nyilván nem is utoljára! – érdemes fölvezetni az értekező József Attila portréját. Úgy, hogy ne vesszünk bele az apró részletekbe, de a kontúrok élesek legyenek, a tematikai karakter áttekinthető, az értékhangsúlyok pedig világosak. Amit ugyanis így elveszítünk a részletek terén, azt az összkép tömörítő ereje révén talán – egy másik síkon – vissza- és megnyerjük.

2

József Attila költőként foglalta el helyét a magyar kultúra történetében. Ez nem rossz hely, s nem is célszerű megváltoztatására törekedni. De tudni kell, nemcsak költő volt, hanem irodalmi és filozófiai értekező is, s ez nemcsak besorolási (definíciós) kérdés. Az értekezőt már csak azért is muszáj megértenünk és leírunk, hogy érzekelni tudjuk gondolkodásának egy másik, enélkül rejtve maradó dimenzióját és működésmódját is. Részben azért, mert ennek a gondolkodásmódnak is megvolt a maga speciális hozadéka (amelyet kár lenne figyelmen kívül hagyni), részben azért, mert ez az absztrakt, spekulatív gondolkodásmód a költő számára is dolgozott: előkészítette a versírás terepét. Egyik is, másik is van olyan fontos, hogy ne menjünk el mellettük értetlenül. Reflektálnunk kell rájuk.

A versalkotó és a filozófáló ész a személyiségben felhalmozódó alkotói potenciál más-más kombinációját hozza működésbe. Egy alapozó szinten azonban a kettő összeér, s

nemigen lehet szétválasztani őket. Ha József Attila gondolkodói alkatát próbáljuk leírni, ez az összekapcsolódó elem eléggé szembeötlő.

A *gondolkodó* leírását célszerű kicsit a szokásosnál nagyobb blendenyílás mellett kezdeni. Mi jellemezte József Attilát, az értekezőt? A képlet, amely a köztudatban él róla, nagyon leegyszerűsítő: „marxista” volt, azaz erősen politikától függő gondolkodó. Marx inspirációit és kötődéseit természetesen kár lenne tagadni, és oeuvre-jének politikátlanítása is kimerítené a történelemhamisítást. De e két elemre, e két sémára szűkíteni gondolkodását, félrevezető és tárgyilag hamis. Ha József Attila gondolkodói alkatát csakugyan be akarjuk mérni, néhány előzetes adottságára, észjárásbeli sajátosságára is föl kell figyelnünk – noha ezek, látszólag, nem föltétlenül filozófusi sajátosságok. Mindenekelőtt érdemes egy életrajzi tényt számba venni. Szimptomatikus ugyanis, hogy a 18 éves, első évfolyamos egyetemista fiú, aki, nem kétséges, diszciplináris értelemben még teljesen képzetlen volt (nem is igen lehetett volna más), valami homályos eszmétől vezetett, már filozófiát akart hallgatni. Sőt, tudjuk, tényleg be is került Bartók György professzor szemináriumába, amely pedig első éveseket nemigen vett föl. A professzor utóbb meg is vallotta, József Attila képzetlen volt, filozófiai tudással nem bírt. De: eltökéltsége és érdeklődése olyan erős volt, hogy ezzel megnyerte Bartók bizalmát, s érdemesnek találta felvenni szemináriumába. A filozófáló ösztön nagyon erős jelzése ez, s egyben az ehhez szükséges tanulni vágyás is kifejeződik benne. Az sem érdektelen életrajzi adalék, hogy utóbb, már pesti egyetemistaként, túl bizonyos anarchista és szocialista tájékozódási kísérletein, nemcsak újra felvett filozófiai órákat, de annak a professzornak, Pauler Ákosnak lett a hallgatója, aki (1) akkor a maga nemében a legjobb volt, s a magyar – „akadémiai” – filozófia legnagyobb formátumú, vezető figurájának számított, (2) „konzervatív” volt, de nagy hatású, szuggesztív gondolkodó, akitől lehetett s érdemes volt tanulni. S ami mindennél fontosabb, a diszciplinától elbűvölve (s persze Pauler intellektuális szuggesztíójától is motiválva), a *doktorálásra* is rászánta magát. Még hozzá nem irodalomból vagy nyelvészetből, noha mindkettőhöz volt affinitása, hanem filozófiából, Pauler Ákosnál. S ezért nagyon komoly stúdiumokat is folytatott, s mint disszertációjának elkészült (s részben meg is maradt) fontos töredékeiből kiderül, itt már együtt szerepelt érdeklődésének két fókusza: a „műalkotás” és a „metafizika”. Ami mindebből a továbbiakra nagyon fontos: (1) nagyon komolyan készült filozófiai tudása tárgyi és módszertani megalapozására, (2) e téren komolyan előre is haladt, (3) az alapfilozófiára irányuló érdeklődését semmilyen formában nem hatálytalanította a „politika”. A doktorálni készülő József Attilát, „a kis anarchistát” (ahogy Vágó Márta környezetében ekkor elkönyvelték) nem zavarta, hogy professzora politikai és társadalmi értelemben véve mélyen konzervatív volt. Számára az bizonyult döntőnek, hogy Paulertől lehetett tanulni, s e tanulmányai eredményeként rákapcsolódhatott az egyetemes filozófia történetének alapvető jelentőségű vonulatára. Felismerte, a filozófiai erudíciót nem helyettesítheti semmiféle politikai opció. (Hogy végül nem doktorált le, annak „csak” magánéleti okai voltak, a költőt a Vágó Márta-szerelem traumatizáló alakulástörténete kibillentette élete kereteiből, s nem mellékesen szakmai, tanulmányi terveit is felborította. Ha nincs ez az egész további életét is mélyen meghatározó törés, nagy valószínűséggel *pro forma* is a filozófia doktora lett volna.)

Ha József Attila értekező szövegeihez kicsit közelebb megyünk, feltűnik gondolkodói alkatának egy mélyebben fekvő sajátossága is. Bizonyos spekulatív, „okoskodó” beállítódás, amely – látszólag – ellentétes az érzéki benyomásokat pontosan rögzítő költői gyakorlatával – valójában azonban annak érdemi és fontos kiegészítője. A zsidó (jiddis) szleng ezt az „okoskodó” gyakorlatot nevezte, találóan, hochmecolásnak. (A szó utóbb, már szótarazott formájában, a „túlzó”, „nagyzó” jelentés irányában módosult.) Maga József Attila persze, genealógiai értelemben nem volt zsidó, de sok adat szerint ilyen, jellegzetesen hochmecolós alkat volt. (Élete kisgyerekkorától úgy alakult, hogy ehhez külső mintája is bőven akadt, alkatára rá is „tanulhatott”.) Legendás volt például vitája a tenger színéről,

amikor is, miután vitapartnere álláspontját részben el kellett fogadja, azzal zárta a vitát, hogy a tenger színe „nem úgy kék (vagy zöld?) ahogy te gondolod”. Az örökös, normává emelt distinkciónak ez a kényszere, ez a „szórszálhasogatás” környezetét sokszor idegesítette, értelmetlennek, fölöslegesnek ítélték azt, ám ez, ha jobban belegondolunk, mind személyiségszerveződésének, mind alkotói alkatának nem kiiktatható vagy hatálytalanítható eleme. Aki azt kénytelen mondani magáról, hogy „magamban bíztam eleitől fogva”, annál szükségsebb az önálló percepció és ítékezés igénye, az lényegtelen vonatkozásokban is magára van utalva. Alkotóként pedig a versírás maga az állandó árnyalatkeresés, a pontos megkülönböztetés. Ez az okoskodó „hajlama” oly feltűnő volt, hogy a *Századunk* szerkesztője, Varró István, aki különben jóindulattal viseltetett iránta, egy alkalommal, 1928 novemberében, *expressis verbis*, azzal igyekezett eltéríteni bizonyos „spekulációitól”, hogy a hochmecolást hagyja meg a zsidóknak: „A maga nemében ez a cikk kitűnő – írta neki –, de minékünk nem való. [...] Tudod mit mondott olyan híreset az öreg Keszler bácsi egy izgalmas vígszínházi premier után? »Ein Goj hat bei mir cselekmény zu haben.« A mi zsidóink ezt úgy mondják: »Ein Goj hat bei uns gyakorlatias zu sein.« A *hochmecolást ellátják Izráél szebblelkű ifjai*”. (JAlev 335–336.) (N. B. Ez az intés Varró részéről egyszerre volt udvarias kritika, s önironikus reflexió: önkritika. Más kérdés, hogy bár ismerte a hochmecolás jelenségét, nem biztos, hogy értette is annak összetett funkcióját.) Mindenestre beszédes, hogy József Attila gyakorlatát és a zsidó hochmecolást analóg fejleményként fogta föl.

Ide tartozó adottsága József Attilának az is, hogy – mint élettársa, Szántó Judit megírja róla – nemcsak értette és kedvelte az úgynevezett „zsidóviccet”, de saját észjárásához illeszkedőnek is tartotta azt. „Az ő viccein nevtünk a legjobban”, írta erről Judit. „A rabbivicceket senki olyan jól nem tudta előadni. »Tudjátok, az én eszem csavarossága nagyon közel van ezekhez a viccekhez [...]«” (Szántó 1997: 145.). Kedvenc vicce, a „csodatevő” rabbi sajátos tematizációja volt, amelynek poénja különösen figyelemre méltó. A rabbi – sikertelen – demonstrációja után a megfigyelő bócherek reakciója ez: „nü, mi ebben a csoda?” A válasz: „Hogy mi ebben a csoda, azt magam sem tudom, de tulajdon szememmel láttam.” E vicctípus – az úgynevezett *Judenwitz* – jellegzetes kulturális fenomén, a világ verbális feldolgozásának tanulságos terméke. Ma már nagy irodalma is van. Az ön-reflexió igen kifinomult formája, „csavaros” logika jellemzi, az értelmezett tárgyat több oldalról is görcső alá helyezi. A vicc olyan teoretikusai, mint Freud vagy Bergson nem véletlenül hangsúlyozzák felforgató természetét, a társadalmi ellenőrzés, az „objektivitás”, a konvenciók rendjének megkérdőjelezését, s egy sajátos közvetlenséget, mely egy új értékrend megszületését segíti. Hatása abból adódik, hogy a tárgyat új, váratlan, meglepő oldaláról veszi szemügyre, s az analitikus ész, a nyelven keresztül, azokat az összefüggéseket hozza felszínre, amelyeket a konvencionális rendje elfed. József Attila ilyen irányú érzékenysége és fogékonysága szempontunkból sajátos, nem lebecsülendő kondicionált-ságként veendő számba. A világról kialakított narratív szerkezet felbontásának és újra felépítésének intellektuális eszköze ez, hatékony észtechnika.

Itt érdemes megemlíteni József Attila matematika iránti érdeklődését is. A matematika szisztematikusan absztrakt spekulációnak is felfogható. Olyan gondolati műveletek sorának, amely nem „elbeszél”, nem narratív struktúrákat hoz létre, hanem szimbólumokkal dolgozik. József Attila ilyen „hajlama” már a Galamb Ödönhöz írott egyik levelében (1926, JAlev 110. sz.) jól tetten érhető, s ennek jele a Beke Manó matematikusnak címzett, a (vásárhelyi) Pákozdy Ferencsel közösen írott „matematikai” levele (1934, JAlev 381. sz.) is. S bár ez „csak” érdeklődés maradt, gondolkodása analitikus hajlandóságaira ez is felhívja a figyelmet.

József Attila soha sem lett – nem lehetett! – „akadémiai” filozófus. Az igazolt tudás (értsd: diploma) szempontjából „félbe maradt egzisztenciaként” írható le (ami még nem lett volna baj: ebbe az osztályba a magyar értelmiség igen nagy százaléka tartozott), de – nagy tehetősége ellenére – tartósan a társadalom peremén élt: igen rossz élet- és munkakörülmények közt. Gondolkodói lehetőségeit elsősorban mégsem ez a személyes szociológiai meghatározottság szabta meg, hanem – mondjuk így, leegyszerűsítve – a világhelyzet. Volt késztetése a gondolkodás teljesen öncélú módjára, más körülmények közt e késztetése realizálódott is volna, a világ disszonancia-foka azonban ekkorra nagyon megnőtt. S a „megismerés” és a „megváltoztatás” (egyébként nagyon különböző természetű) társadalmi szükséglete egybeesűszott, összekapcsolódott. Ráadásul minden intellektuális ítélet már csak egy mozgó relációban születhetett meg. A filozófia, ha komolyan vette magát, új, szokatlan problémákkal kényszerült szembesülni. A korszituáció a gondolkodás lehetőségeit kitágította, új nézőpontokat vetett föl, ugyanakkor sérülékennyé, strukturálisan „kevertté”, problematikussá tette azt – a világ átláthatósága elvileg is meg-megkérdőjeleződött. (Ennek az új, bonyolult helyzetnek a „pragmatikus” konzekvenciáját mondta ki Wittgenstein, amikor – emblematikus tömörséggel – megformálta híres tézisé: amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell – ez a tézis persze, ismerjük el, maga is vaskos önellentmondás.)

A gondolkodás lehetőségeinek ez az átalakulása nem pusztán azzal járt, hogy a „politika” szükségképpen behatolt az absztrakt gondolkodás világába, s vagy átpolitizálta azt, vagy önkorlátozó redukcióra készítette az igazi filozófia eszményéhez ragaszkodókat. Magát a filozófiát mint diszciplínát is átalakította. Részben az „igazi”, klasszikus filozófiához képest az absztrakt gondolkodás minden kísérletét valamiféle pszeudofilozófiává változtatta, részben irányzatok és megközelítések sokaságára szakította szét. Az irányzatok pedig, a közöttük meglévő minden átfedés ellenére, elbeszéltek egymás feje mellett. S mindez mély és felszámolhatatlan strukturális adottsága lett a gondolkodásnak, így vagy úgy mindenkit befolyásolt.

A változás – a politika felől nézve – többféle opcióban is megjelenhetett, s meg is jelent. A legismertebb – s ma sokak által a leginkább kárhóztatott – opció kétségkívül az úgynevezett „marxizmus” volt, jóllehet a marxizmus csak egy nagy és heterogén gyűjtőfogalom. A marxizmuson belül nagyon különböző, egymással éles harcban álló, egymást folyamatosan stigmatizáló és kiszorítani igyekvő irányzatok sokasága érhető tetten. S nehéz kérdés, ki az „igazi” marxista: Kautsky vagy Lenin, Trockij vagy Sztálin, Kun Béla vagy Lukács György, Sándor Pál vagy József Attila? De a filozófiába behatoló politika nem szűkíthető le a marxizmusra. Ugyanígy politikai opció és filozófia összekapcsolódása volt a máig folyamatos – szerezsenmosdató – háritás alá eső heideggeri „deviancia” is, mind náci, mind kriptonáci változatában. S Heidegger nem egyedi eset volt, igen sok „jó nevű” társa akadt: Carl Schmitt-től Gottfried Bennen át a vazallus-náci Paul de Manig vagy éppen Hans Robert Jaussig. A mai *mainstream* politikatudomány, retorika vagy az irodalomról való elméleti beszéd sok klasszikusa e körből került ki. S akkor még nem is beszélünk a szelídebb verziót jelentő olasz fasizmus kulturális képviselőiről (például Pirandello), vagy az északiak közül a Nobel-díjas Hamsunról stb. Sőt, voltaképpen a politikától látszólag mentes, „tisztá”, analitikus gondolkodó, Wittgenstein praxisa is e szituációra adott – megtévesztő – válasz. Gondolkodásában a kor szennye implicit módon, rejtve, de (*Naplója* fedezékében) saját maga által le nem tagadva jelent meg. (Jellemző, hogy Freudot, éppúgy mint saját magát, „disznó”-nak „vagy valami ahhoz hasonló”-nak tartotta, aki ráadásul „gyakran téved”, „de sok minden van abban, amit mond”. S önmagát – elég érdekes társaságban – a korra jellemzőnek mondta: „Loos, Spengler, Freud és én ugyanabba az osztályba tartozunk: e kort jellemezzük”).

A diskurzustérnek ebben az átalakulásában nem is az az igazán érdekes, hogy járulékosan, jól megfogható benne valamilyen politikai opció is, hanem az, hogy e változás kit mire tett érzékenyvé, s mire érzéketlenné. A filozófiai gondolkodásnak a politikára való redukálása pedig, bár meglehetősen általános történelmi gyakorlat, teljességgel elfogadhatatlan. Olyan redukció, amely gondolkodástörténeti szempontból zsákutcába visz.

József Attila váltásai és kanyarjai mindenesetre innen nézve értelmezendők. S nem árt szem előtt tartani, hogy nincs a kornak valamirevaló gondolkodója, akinél valamilyen fordulat, váltás, „önkorrekció” stb. ne lenne kimutatható.

Margóra szorított magyar marxistának lenni ráadásul nehezített terepen való mozgást jelentett. Itt nem létezett olyan intézményi háttér, munkalehetőségeket javító kulturális infrastruktúra, mint a németeknél például az Institut für Sozialforschung volt Frankfurtban, itt az elméleti gondolkodás kis terjedelmű, alkalmi folyóiratokba szorult, s még a legjobb intézményi háttérrel rendelkező szociáldemokraták elméleti folyóirata, a *Szocializmus* is kis folyóirat volt, s ezerféle, nem elméleti feladatot is el kellett látnia. Egy-egy „nagy” *Szocializmus*-cikk is voltaképpen csak fél ív körül mozgott. Csak „vázlatokat” lehetett írni, kifejteni egy témát és részletesen argumentálni azt, egyszerűen nem volt hely. S még a szűkös lehetőségeken belül is a marxistákat a marxizmus nagyon erős politikai tagoltsága komolyan korlátozta. Minden pártárnyalat, frakció stb. a maga politikailag megformált preferenciáit akarta visszahallani, s ha nem azt hallotta vissza, rögtön megszületett valami eretnekségre, árulásra, eltévelyedésre utaló stigma. (Az „orosz” érdek, a moszkvai – értsd: sztálini – „vonal” logikája, pro és kontra, rányomta bélyegét a marxista közélet légkörére.) Valóságos kérdés, amit Tamás Gáspár Miklós minapi cikke fölvet, de a kérdésben lévő állítás – bármily meglepő is, tény: „Mi tette képessé még az eltorzított, meghamisított (sztálinizált) tant is arra, hogy eretnekségeket (ahogy a pártzsargon nevezte: »elhajlásokat«) produkáljon? Hogyan maradhatott benne annyi emancipatorikus tartalom, hogy ez ismételten megtörténjék, majdnem minden országban, majdnem minden kommunista pártban, a legnagyobb kockázatok, a legrettenetesebb fenyegetések ellenére? Miért kellett a sztálini pártnak [...] külön ideológiai inkvizíciót föntartania, [...] miért tételezte föl mindig, hogy eretnekségeknek márpedig lenniük kell?” (*Élet és Irodalom*, 2018. júl. 13., 12.) S egyvalami biztos: minden deformáló történelmi erő jelenléte ellenére az a marxista szubkultúra, amelyik, nagyon nehéz körülmények ellenére kialakult s fönnmaradt, a rendszer mélyen motivált s változást kívánó valódi ellenzéke volt. A regrutációt nem valami, nem létező konjunktúra, hanem a kritikára készítető nehéz tapasztalatok, s az azokból fakadó „meggyőződés” termelték ki. S a gyöngye csoportok, éppen gyöngeségüknél fogva, mindig kénytelenek – identitásuk fenntartása érdekében – számon kérték saját ortodoxiájukat. Azaz, a „magával kötve mint a kéve” furcsa, „érthetetlen”, de valóságos paradoxona hatott át mindent. Még maga a rendszerkritikai beállítódás is a rendszerkritika kiteljesedésének „természetes” korlátjaként funkcionált. Másképpen (a másik oldalról) fogalmazva: a kései modernitás önszabályozó rendszere e ponton is igen hatékonyan érvényesült, s gyakorlatilag nagy mértékben megakadályozta a rendszerre és a korra való rálátás lehetőségét.

A rálátás, ha létrejött, s olykor létrejött, voltaképpen mindig egyéni, magányos erőfeszítés eredménye volt. S hozzá a belső, mozgalmi konvenciók fékjét is szét kellett törni. De nem volt független ennek a légkörnek az ösztönző (s persze korlátozó) dinamikájától. A rálátáshoz szükség volt egy, az adott rendszeren kívüli, „külső” nézőpontra.

József Attila értekező életműve kicsi és töredékes. Az 1930 előtti írásait közreadó 1995-ös edíció 50 plusz 1 tételt ad, az 1930 utáni termést betakarító új (2018-as) kiadás 64 tételt. A szövegek többféle regiszterben szólnak meg. Első írásai irodalomkritikák (Réti Ödön, Terescsényi György, Brichta Cézár vagy éppen Lőrincz Jenő könyveiről), mint kezdő költőt ezek megírásával bízták meg. Az ilyesféle rövid írások szokásosak voltak a *Nyugat*nál, sokan mások is írtak ilyeneket nagy számban. Az első fordulat akkor következett be, amikor (1928) doktori disszertációján dolgozott. S bár ebből csak töredékek maradtak meg (a töredék szó mindkét értelmében: megcsonkult szövegek és be nem fejezett, végig nem írt részletek), ezek a fragmentumok már roppant izgalmasak. Tematikailag is: a szövegek a műalkotás és a metafizika viszonyát és összefüggésrendjét tematizálják. Izgalmasak azért is, mert a klasszikus, ám már némileg modernizált filozófia elsajátítását dokumentálják (Arisztotelészről a fenomenológiáig), s izgalmasak azért is, mert a filozófiai tradíciót saját irodalmi műhelygondjai szempontjából kreatívan értelmezi át, s így saját költészetének elméleti megalapozását is elvégzi. A filozófiatörténet ismer olyan alkotókat, akik töredékeikkel vívták ki helyüket a gondolkodástörténetben. Az *Ihlet és nemzet* töredékei is, *mutatis mutandis*, e kategóriába tartoznak. A nevezetes, de nem biztos, hogy egészében meg is értett *Ady-vízió* két szempontból is nagyon tanulságos. Ez a cikk ugyanis a disszertáció elméleti eredményeinek összefoglalása, dióhéjban, másrészt annak demonstrációja, hogy ezt az elméleti alapot miként hasznosította egy irodalomkritikai vitában. A polemikus élt vagy az Ady melletti kiállást szokás meglátni benne, de jóval többről van szó. A kreatív irodalomértelmező mutatja meg itt magát, nyilvánvalóvá téve, hogy nem fölöslegesen dolgozta bele magát a filozófiába, s a filozófia immár nem dísz vagy külsőség nála, hanem szövegszervező megfontolás. Amikor pedig írása keretében az Ady-szöveg interpretációját végzi, egyszerre demonstrálja azt a vers iránti érzéket, amely ilyen szinten alighanem csak költők sajátja tud lenni, s az elméleti jártasságot, utalva, mint evidenciára, például Schelling egyik 1802-ben írt fontos tanulmányára. (Schelling szerint Dante költeménye önmagában alkot külön irodalmi műfajt, mivel a típus és a példány egybeesik benne. Ezt a szempontot József Attila Adyra vitte át.) Néhány cikke alkalmi, „aktuális” reflexió, munkaköri kötelesség teljesítése (például az *Előörsnél*), egyéni intellektuális és stiláris mintázattal. A Babits-ellenes pamflet, *Az istenek halnak, az ember él*, személyes sorsa szempontjából nagy baki volt, saját fejére borította vele a paraszat, s amit s ahogy írt, az bizonyos értelmezői körökben máig botránykőnek számít. A vitriolos hangért talán tényleg kár, szelídebb tónusban is elmondhatta volna kritikája lényegét. De a pamflet keretei közt mozogva is fontos az, amit – bármily kellemetlen is – elmond Babits költészetéről. A langyos, maszatolós „méltatásokkal” ellentétben neki van igaza, amikor kimondja, a szóban forgó kötet az addigi Babits-pálya mélypontja. S ez az ítélet nem vélekedés, azaz *doxa*, hanem argumentált állítás nála. A magyar irodalomkritika, amely nagy átlagban a hírlapokban is, de még a *Nyugat*ban is igen csak elsekélyesedett ekkorra, fölfriessült volna, ha több ilyen „kíméletlen”, de pontosan ítélkező pamflet jelent volna meg. Hogy József Attila tudatosan vagy öntudatlanul bizonyos Babits-ellenes érdekköröknek (például Hatvany, Zsolt Béla) is szolgálatot tett, mellékes, nem változtat a lényegen. „Csak” életrajzilag érdekes, hogy vele vitették el a balhét.

Az ekkori, disszertáció utáni írásainak egyik figyelemre méltó vonása, hogy bennük egy orientációváltás jegyei is tetten érhetők. Ezek a cikkei már az első „barthás” periódus felé vezetnek. A „népi” József Attilának ez a jelentkezése szempontunkból két összefüggésben fontos. Egyrészt erre a váltásra a Vágó Márta-szerelem traumatizáló alakulástörténete nélkül valószínűleg nem került volna sor. S ebben nem utolsó szerepe volt Mannheim Károlynak, aki nemcsak 27 (!) oldalas levélben beszélte le Mártát a házasságról, de a disz-

szertációján dolgozó költő „filozófiáját” is – indokolatlanul és méltánytalanul – leszólta. (Amikor Mannheim véleményét az irodalomtörténet-írásban József Attila-ellenes éllel „hasznosítják”, nem veszik figyelembe, hogy Mannheim erősen elfogult volt, s igazában nem is filozófus volt, hanem szociológus. Lukács, Zalai Béla és mások filozófiai inspirációját „csak” jó érzékkel és találekonyan alkalmazta, hasznosította, amikor szociológiai elméletét megalkotta. Tekintélye viszont olyan kemény korlátot rakott a fiatal és érzelmileg sérült költő elé, amiről csak visszapatanni lehetett. Summa summarum: Mannheim deformálta József Attila pályáját.)

Igaz, költőnk Mannheim-től függetlenül is ekkor már csak egy igen kiélestedt konfliktustérben szólalhatott meg. A magyar társadalom ugyanis végzetesen ellentmondásos, reformkényszeres szituációba került. S a reformlépések sohasem olyanok, amilyeneket ideálisnak tartunk, hanem olyanok, amilyeneket ez a konfliktustér előír szereplői számára. József Attila pedig, szokása szerint, ez alkalommal is belement a csínbe. Barátságok és kapcsolatok megszakadása árán is.

Az 1930–37 között született írások sok szempontból más jellegűek – az ekkor született cikkek, tanulmányok, előadások már a marxista gondolkodó termései. (Marxista fordulatát 1930 őszétől szokás számítani, némileg figyelmen kívül hagyva korábbi, e felé mutató próbálkozásait.) Ez a néhány év sem egységes természetesen, mert több félfordulat, önkorekció tagolja ezt a periódust is. De az alaporientáció, a Marx-tól való inspiráltság végig megmaradt. Ez a fordulat természetesen nem azt jelentette, hogy mindaz, amit addig tanult s a maga számára végiggondolt a filozófia nagy hagyományából, az teljesen törlődött volna. Nem, Tverdota György például kimutatta a Paulertől tanultak továbbélését az *Irodalom és szocializmusban* – csak ezeknek a teorémáknak a helyük és státusuk változott meg. A marxista opció más szempontból lett fontos. Egyrészt a valóság új, addig értelmezhetetlen dimenzióinak értelmezésére és leírására adott mintát és lehetőséget, másrészt a világ adott rendjével szembeni *oppozíciónak* adott összefüggő, többé-kevésbé koherens, szilárdnak mutakozó *elméleti bázist*. (E bázis pontos mibenléte persze sem akkor, sem azóta, mai távlatból nem evidens. A marxizmus egymással rivalizáló, egymást hatálytalanítani igyekvő irányzatainak léte éppen arról árulkodik, hogy e bázist maguk a történetileg kialakult irányzatok is másképpen ismerték föl és határozták meg. De valamennyi, magát marxistaként meghatározó irányzat számára nagyon erős mintaként és forrásként szolgált Karl Marx életműve, mely mindegyik irányzatot belül tartotta az értelmezés egy adott horizontján. Az irányzatosodás, egyebek mellett, éppen ennek a mintának a különböző szintű megértéséből, aktualizálásának más-más módjából adódott. De az tény, Marx elemzései nélkül ma sem lehet érdemben szólni arról az egyre egyetemesebben érvényesülő – „globalizálódó” – világrendszerrel, amit kifejezően, de a lényegét mégis számos ponton elfedve, kapitalizmusnak neveznek. A legitimációs funkciójú, a lényegét átnevező fedőkommunikáció ezen, teoretikus szinten, nem változtat, s e „kommunikáció” mai erősödő válsága, éppen arra hívja föl a figyelmet, hogy célszerű a lényegre, a rendszer valódi természetére és dinamikájára fókuszálni. A kapitalizmus-kritika pedig ma, a feszültségek világméretű kiszélesedése és elmélyülése idején, úgy vélem, aktuálisabb, mint bármikor valaha.)

József Attila egy nagy válság, az úgynevezett „világ gazdasági válság” sodrában lett marxista. E tény nem választását magyarázó momentumként érdekes. (Magyarázatként e krízis egyébként is csak részleges érvényű.) Értelmezői, gondolkodói *helyzetének* lényegére világít rá a válság. 1930 és ’37 közötti alkotói periódusának egésze ugyanis egy nagy, eszkalálódó történeti válság közegében bontakozott ki. A gazdasági krízis, a világorradalmi várakozások, majd e várakozások – szükségképpen – meghíusulása, a barbarizálódás markáns tüneteinek jelentkezése, a nácizmusnak mint hamis, embertelen és eszközeiben minden addiginál brutálisabb „megoldási” kísérletnek a diadalmenete, sőt az európai politikai mezőt is egyre inkább domináló jelenléte, a világháború főpróbájaként (is) értelmez-

hető véres spanyol polgárháború mind e periódus fejleménye. A „jó” és a „rossz” közötti frontok pedig egyszerre világosak és megtévesztően összekuszáltak voltak. A világban nagy ideológiai és „kommunikációs” háború (is) zajlott, a tömegeket befolyásoló modern, mediális manipuláció már igen magasra felpörögve zajlott. A fejlemények megítélése azonban többnyire még a „régí”, éppen válságba kerülő normák és előfeltevések szerint születtek meg, miközben már „mindenki” tudta érezte, hogy nagy átalakulásban élnek. A hatalmi tér szereplői az önmeghatározás szintjén nagyon különböző politikai entitások voltak: a „demokráciák”, a „forradalmi” náciizmus és a „forradalmi” bolsevizmus (vazalusként integrálva kétes, félperiferiális autokráciákat, például a magyart), miközben, valójában, valamennyi szereplő – a náci Németország és a sztálinista Szovjetunió is! – a *rivalis kapitalizmus-változatok* valamelyikét testesítette meg. Igaz, egymáshoz viszonyított alternatívát képezve, tehát viszonylagos – jórészt: illuzórikus – reményt is kínálva. De mindezt elfedte a „kommunikációs” és ideológiai (azaz az uralkodó valóságmagyarázatért vívott) harc zaja, a levegőt megtöltő ideológemák káosza.

József Attila marxista szövegei e válsággal vívott harcának változó színvonalú, de mindig érdekes és tanulságos, sok eredetiséget mutató dokumentumai. Nem volt, nem is lehetett kezdettől „kész” pozíciója, e harca során maga is alakult, újabb s újabb problémákkal szembesült s így újabb válaszai is születtek, de szövegei mint az értelmezés műveletének meg nem spórolható, releváns teljesítményei a történetileg lehetséges valóságértelmezések megértését segítik. S olyan utat járt be, amelyet – egyebek közt – költészete is igazol, s amelynek ellentmondásai és kanyarai is igen nagy mértékben törvényszerűnek tekintendők. (A sok töredék, vagy éppen a már megírt szövegek újraírása, a definitív szöveg kialakulni nem tudása éppen ennek a helyzetnek a tünete. A világ, amelyet értelmeznie és leírnia kellett, bizonytalan alternatívákra szakadt szét.)

Érdekes, hogy ahogy a Pauler Ákos közvetítette filozófiai hagyományhoz is a műalkotás felől közeledett, az irodalom felől közeledett a szocializmus problémaköréhez is. Ennek emblematisz dokumentuma az *Irodalom és szocializmus*, amelyet szabadeloadásként is, cikként is megírt, s amely az első, már igazi marxista József Attila-szöveg. Ez mindjárt arra is felhívja a figyelmet, hogy számára az elsődleges és hiteles valóságértelmező és -leíró gyakorlat az irodalmi mű megalkotása volt. Ennek nagyon gazdag és bonyolult relációkat is értelmezhetővé tevő tapasztalata számára problématudatosító s ugyanakkor hitelesítő eszköz volt, amely kiváltotta s egyben kontrollálta is teoretikus spekulációit, s ez előnyt jelentett a „csak” filozófusokkal szemben. Ugyanakkor ez az „irodalmi” tapasztalat megkívánta a teoretikus értelmezést, az absztrakt – „logikai” – spekulációt is. Van, ami nem szemlélhető, csak gondolható, s e kétféle percepció magasabb nézőpontból komplementer. Az új momentum mindazonáltal az, hogy a marxizmus, amely ekkortól értelmezői eszköztára része lett, nagyon összetett, komplex, és az élet valamennyi dimenziójára kiterjedő magyarázó metódus volt. A „gazdaságot” éppúgy értelmezhetővé tette, mint a társadalmat vagy a politikát, s reflektálni tudott a szellemi élet, a kulturális mező fejleményeire is. (Innen van, s nem közönséges tudálékosság, ha sokszor – okkal s joggal – annak látszik is, hogy a marxisták „mindenbe” belebeszéltek, mindent „megmagyaráztak”, mindenről véleményt – ítéletet – alkottak: erre maga a teoretikus pozíció, amelyet elfoglaltak, „jogosította föl” őket. A „marxizmus” mint popularizált világmagyarázat egyik vonzereje éppen ebből az univerzális magyarázó potenciálból fakadt.)

Ebben a periódusban József Attila természetesen nem csak elméleti magyarázatokkal állt elő, továbbra is vannak irodalomkritikái is. Írt Tamási Áron *Hajnali madár* című könyvéről (1930), Mécs Lászlóról (1931), ironikusan Móriczról (1931), vitriolosan Kassák 35 verséről (1931), Zsolt Béla regényéről, a *Bellegarde*-ról (1932), jóval később Babitsról (1935), sőt még mecénásának, Hatvany Bertalannak *Ázsia lelke* című könyvéről (1936) vagy Ignotus Pál Kosztolányi-különlenyomatáról (1936) is. Ezek zöme azonban úgynevezett

„szívésségkritika” vagy – ellenkezőleg – epéjét öntötte ki némelyikben. Megkülönböztetett figyelmet köztük a Kassák költészetét levágó s ítéletét az irodalomtörténet-írás által vagy személyes sértettségére, vagy marxista ortodoxiájára visszavezető kritikája érdemel. Ebben jóval több akceptálandó megállapítás van, mint amennyit a magyar irodalomtörténet-írás elismer. S e kritika higgadt és alapos elemzése, lehátva a sértettség stb. felhámját, igen sok tanulsággal szolgálhatna. Irodalmi kritikái közül, más-más okból, három a mai irodalmi konvenció horizontján is fontos és méltányolt. A Kosztolányi összegyűjtött verseiről írott esszéje (1935), a befejezetlenül maradt *Ütem és fogalom* (1936) és a Horváth János *Magyar versek könyvéről* írott kritika (1936). Ezek közel állnak a „nyugatos” magyar esszéeszményhez s jó művekről ad bennük műhelyelemzést. Jelentőségük, a részleteken túl, abban keresendő, hogy ezek demonstrálják: megfelelő feltételek között József Attila jó irodalomkritikus is lett volna. De azt a kritikusi szerepet, amelyet az irodalmi élet rá akart osztani, nem ambicionálta. E periódus legtöbb és legfontosabb értekező szövegeiben a marxizmus világlátásának elég széles körét tematizálta. Már cikkei címének pusztá felsorolása is jelzi ezt: *Logika és dialektika* (1930), *Marxista munkásoktatás* (1931), *A magyar proletáriródom plattformtervezete* (1931), *Természettudomány és marxizmus* (1932), *Egyéniség és valóság* (1932), *Kína* (1932), a halálbüntetés elleni felhívás (1932), *Kapitalista terrogazdaság vagy marxista elmélet* (1932), *Az egységfront körül* (1933), *A művészet kérdése és a proletárság* (1933), *A szocializmus bölcselete* (1934), *A középosztály és a vajúdo világ* (1935), *Új szocializmust!* (1935), *Van-e szociológiai indokoltága az új népies irányynak?* (1936), *Hegel–Marx–Freud* (1936/37).

Ezeknek az írásoknak van néhány, jól megfogható közös jegye.

(1) A nyelv a jellegzetes marxista idióma, s ez, beállítódás szerint, akkor is, ma is vonzó vagy taszító jellegzetesség.

(2) A szövegek szerzője nem az úgynevezett pártpolitikai szinten szólalt meg, ennél általánosabbak és mélyebbek kérdésfeltevései. Ahol direktben „politizál”, ott nagy történeti trendekre és kihívásokra reflektál.

(3) A szövegek egy belső, marxizmuson belüli polémia dokumentumai – sokszor olyankor is, amikor csak pontos akart lenni, s nem kereste a vitát. Érvelése nehezen volt elhelyezhető a magyarországi marxizmus konvenciórendszerében, rendre határokat lépett át. Jellemző, hogy olyan kicsi és „ártatlan” ismertetését, mint a *Marxista munkásoktatás*, a szerkesztő, Sándor Pál már megszabadította teoretikus „okoskodásaitól”, s így hírlapi recenzióvá silányította azt. Ez nemcsak azért volt „problematikus” szerkesztői gyakorlat, mert Sándor Pál József Attila „sáros lába nyomába sem léphetett”, de azért is, mert ez a marxista diskurzus lebutítását eredményezte. Nem egy konvenciónak kell megfelelni, hanem az adott problémát célszerű minél pontosabban tematizálni és végiggondolni. A platformtervezetről írott cikk eleve vitacikk volt – de még a „vonalon” belül. A hegelizáló *Egyéniség és valóság* azonban már a „marxizmus” tudatos újraértelmezési kísérlete volt. Ez a „hegelizálás” már nyelvileg is (marxista) konvenciókat sértett, és absztrakciós szintje is eltért a mozgalmi konvenciótól. Törvényszerű, hogy botrány lett belőle, a párt megszűntette a cikket közlő *Valóságot*, amelynek első s egyetlen számát József Attila szerkesztette s az érdekesebb és jobb ilyen típusú lapok közé tartozott. A szerző pedig automatikusan valamiféle gyanús elhajló lett. A botránynak persze volt egy mélyebb, a közönséges mozgalmi szemellenzősségen túlmutató szintje is: az ilyen szövegekhez nem szokott „egyszerű” munkások nem értették, nem tudták „leolvasni” az érvelésnek ezt a módját. Szántó Judit emlékezésében megírta, egyre-másra jöttek a munkásolvasók, hogy „Attila, magyarázd el, mit írtál”. (A feszültség a problémák elméletileg minél pontosabb megfogalmazása és az „alutartott” szimpatizánsok ettől szükségképpen elmaradó intellektuális horizontja közt, minden ilyen típusú mozgalomban törvényszerűen megjelenik – már a korai kereszténység is szemben találta magát ezzel a problémával. Az egyensúly

megteremtése, ha egyáltalán lehetséges, igen nehéz.) Az 1933-ban született *Az egységfront körül* tétje már közvetlenül gyakorlati volt: a marxista pártok és irányzatok tudnak-e jól reagálni az előretörő nácizmusra vagy sem? József Attila, nem kétséges, jó érzékkel és jó irányba nyitott, a mozgalmi ortodoxia azonban rosszul reagált. S a „Téglás Ferenc” álnévű szerző nemcsak a költőt osztotta ki, de a maga eszközeivel rossz pályán tartotta a mozgalmat is, szűkítette és merevítette a mozgalmi horizontot. S ez – nem mellékesen – József Attilát is válságba sodorta: hiszen nyilvánvaló igazsága ellenére merev elutasításra talált. (Ennek a válságának a dokumentuma *A nemzeti szocializmus* című rövid feljegyzés, amely a költő pillanatnyi, de nagyon rossz reakciója volt. Minden szempontból elhibázott reagálás.) Ugyanennek a problémakörnek egy másik, elméleti s politikai szempontból egyaránt magas szintű reflexiója volt viszont *A szocializmus bölcselete* (1934). Ez a cikk kétségkívül igen komoly félfordulat jele, ez már a „szociáldemokrata” József Attila írása. Mónus Illéstől (is) inspirálva írta, és a szocdem elméleti folyóirat, a *Szocializmus* közölte (a cikk a moszkvai „vonal” szemszögéből: „árulás”). De megmaradt Marx inspiráltja lenni e cikkében is, és radikalitását sem adta föl. Sőt, az illegális KMP-től eltávolodva és a legális és pragmatikus szocdem párthoz közeledve is megmaradt a rendszer radikális oppozíciójához tartozók gondolkodójának (és költőjének). Hogy nem klasszikus szociáldemokrataként, hanem inkább valamiféle „szabad” szocialistaként írható le, aki pártkötöttségek szempontjából valami irreguláris figura volt, azt mi sem mutatja jobban, mint kísérlete a marxizmus és freudizmus egyesítésére, ami egy vonatkozásban a marxizmus radikalizálása. S ettől kezdve komoly erőfeszítéseket tett ennek az egyesítésnek az egységes értelmezési keretbe való integrálására is.

(4) Az írásoknak van egy belső, nem mindig manifesztálódó, de önmagáról azért jelzéseket adó, jellegzetes érdeklődési rendje, úgy is mondhatnánk, implicit tematikája: „válság”, egyéniség, műalkotás. Ez részben, de csak részben, a szerző költő-voltából adódik, mondhatnánk, „szakmai” determináció, részben az *én*, a személyiség – megélt – történeti válságából. Ha ezt az érzékenységet az életrajzból származtatjuk, nem hamisítjuk meg az érzékenység genezisést, de terjedelmét leszűkítjük. Valójában a „rossz” szubjektivitást József Attila egyetemesebb érvényű és szerepű fenoménként fogta föl, s történetileg alakítottak és egyben történelmet alakítóknak látta. Olyan szubjektivitásnak, amelyet meg kell érteni, s le kell írni.

(5) Az érvelés nem elbeszélő, „narratív”, hanem fogalmi, analitikus jellegű. Ez, filozófiai szövegekről lévén szó, természetes, de idegen a magyar esszéahagyománytól.

(6) Az írások elég nagy százaléka töredék, vagy újrakezdett, ám be nem fejezett variáns. Ez a próbálkozás és az elakadás jele, de semmiképpen nem teszi értelmetlenné a kísérletet. A megnyugtató megoldás meg nem találása magát a felmerülő problémát nem teszi érdektelenné. (A matematika története tanúsítja, sok olyan, hosszú ideje megoldatlan probléma van, amelynek felszínén tartása is rendkívül termékeny, s előre viszi a matematikát.) József Attila töredékei is termékenyítő erejűek. Csak tudni kell őket leolvasni.

1958 óta sok minden történt a József Attila-kutatás terén, ezt joggal hangsúlyozza Tverdota György. Jelentős lépés volt például a „Sulyok Miklós-féle kéziratok” – nem teljesen véletlen – felbukkanása, az értekező József Attilával foglalkozó írások megszaporodása, az értéktétel lassú módosulása stb. Ám az, hogy az irodalomtörténet-írás képe az értekező József Attiláról ma egészében élesebb, pontosabb és adekvátabb lenne, egyszerűen nem igaz. A mai korszituáció (s ettől nem függetlenül, a „szakma” általános állapota) olyan, hogy változatlanul nem kedvez e kérdéskör érdemi tárgyalásának. S e helyzet következ-

tében még a tényleges felismerések is belevesznek a sokszor öncélú, ismerethiányos és mégis tudálékos szövegelésbe. Szimptomatikus, hogy az új, 2018-as kiadás is, nagy terjedelme (1466 oldal!) ellenére, a hibás szerkesztői koncepció eredményeként, igen nagy balaszt-anyagot kreál, s így saját eredményeinek percepcióját is igencsak megnehezíti. Sajnálatos, de tény, ma nem sok professzor van, aki akár csak egyetlen egyetemi előadás keretében és szintjén világos képet tudna adni az értekező József Attiláról.

Pedig ma már választ kellene tudni adni néhány alapkérdésre: (1) Melyek az értekező életmű legfontosabb, jellegadó darabjai? (2) Mi indokolja ezek középponti szerepét? (3) Hol helyezkednek el ezek a szövegek a 20. századi magyar gondolkodástörténetben? S (4) más marxista – és nem-marxista – filozófusok írásaihoz képest mi adja specifikumukat?

E kérdéseket pár utalásszerű mondatban megválaszolni természetesen istenkísértő vállalkozás, de a maszatolásnál még a szükségképpen egyszerűsítő – és provokáló – gesztus is jobb és hasznosabb. Kimozdítja az értelmezést tespedtségéből. A magam – meg lehet, sarkos – álláspontja, rövidre fogva, a következő.

Ad 1. A fontos, valamilyen szempontból meghatározó szövegek, szűkre fogva, a következők: *Ihlet és nemzet* (1928), kötetben: JATC 1/1: 25–138., *Ady-vízió* (1929), JATC 1/1: 151–170., *Irodalom és szocializmus* (1930), JAÖTC. I 106–118., 121–153., *Egyéniség és valóság* (1932), JAÖTC I. 539–544., *A egységfront körül* (1933), JAÖTC I. 648–654., *A szocializmus bölcselete* (1934) JAÖTC II. 795–799., *A középosztály és a vajúdó világ* (1935) JAÖTC II. 894–900., *A Szép Szó előfizetési felhívása* (1936) JAÖTC II. 1000–1001., *Van-e szociológiai indokolt-sága az új népies irányynak?* (1937) JAÖTC II. 1189–1191., *Hegel–Marx–Freud* (1936/37) JAÖTC II. 1225–1243., 1248–1259.

6

A választás persze önmagában még keveset mond, a kiválasztás *miértje* már beszédesebb.

Ad 2. A főnti, megnevezett szövegek két szempontból jelentősek. Jelentősek, mert az értekező – gondolkodói – pálya tagolói, a belső váltások, fordulatok explicit tükrözői. A két 1930 előtti, de a későbbiek sok szempontból megalapozó és előkészítő szöveg József Attila módszeres filozófiai stúdiumainak dokumentuma. Filozófiai iskolázottsága alapjaiba világítanak bele. Pauler közvetítésével vagy /és inspirációjára megismerkedett egy sor fontos művel. Nemcsak magának Paulernek a műveit (például a *Bevezetést*, az Arisztotelész-könyvet) tanulmányozta, de közvetve vagy közvetlenül a görög filozófiától a fenomenológiáig sok mindent. Berkeley, Bergson, Croce, Husserl és mások, vagy, a magyarok közül, Varga Béla (*A subsistencia fajjai*) és a sok mindent közvetítő Enyvvári Jenő könyvei lehetőséget adtak neki egy fogalmi rendszer kialakítására, amellyel már megkísérelhette leírni a „műalkotás metafizikáját”. E fogalomkészlet: dolog, állag, lét, nemlét, exisztencia, képzet, ítélet, alany, állítmány, forma, alak stb., stb., egy nagy tradíció újraértelmezett fogalmi voltak, egyszerre hordozták a tradíciót és az új nézőpontot. Nem József Attila találta ki őket, csak újragondolta és rendszerbe foglalta, amit átvett, de ezzel kapott egy „szótárt”, amelynek „szavaival” már lehetősége nyílt el- és végiggondolni azt, ami foglalkoztatta. (Az *Ady-vízió* mint elmélete demonstrációja és alkalmazása ráadásul elmélet és kritikai gyakorlat összefüggéseit is megmutatja.) Az *Irodalom és szocializmus*, amely ezekhez képest a váltás dokumentumának látszik, voltaképpen a klasszikus filozófiai alapoknak a modern kapitalizmus dinamikájára reflektáló kiterjesztése. A „marxizmus”, amelynek egyik változatát itt József Attila magyarázó elvként elfogadja, a „modern” világ intellektuális feldolgozásának lehetőségét ígérte. A háttérben már ott van a „tőke”, a szociológiai-igaz értekezhető társadalom, de ez még csak a „valóság” elméleti felértékelődését jelenti. A művet létrehozó alkotótevékenységben fontossá válik „a valósággal való összekötte-

tés”, s a „valóság” a műalkotás mibenlétének magyarázatában is fontos szerepet kap. „Az ihlet [...] megragad bizonyos valóságelemeket, a többiek és szemléletünk közé helyezi és eltakarja a valóság egyéb részét, mint a telihold a napot napfogyatkozáskor. Azaz szemléletileg teljes valóságnívá növeli a kiválasztott valóságelemeket” (I. 142.). Ez nem szociológiai vagy politikai, hanem eminensen irodalmi opció, de implicite szociológiai és politikai következményei is vannak. Hogy maga a fordulat, „marxista” szempontból, még „nyers”, sok vonatkozásban elnagyolt volt, szükségképpen adottsága ennek az önkorrékciónak. De a lényeg maga a váltás, a gondolati alapok kiterjesztése. Az *Egyéniség és valóság*, amely a maga idejében mozgalomtörténeti botránykőnek számított, s negatív fogadtatása következtében jelentősen befolyásolta mind a költő mozgalmi helyzetét, mind teoretikus működésének lehetőségeit, éppen azáltal fontos, amit hibájának vélték. „Hegelizáló” érvelésmódja az akkori vulgármarxizmust, nagyon jó érzékkel, tudatosan megbontotta, s visszakapcsolta azt a klasszikus német filozófia egyik, módszertanilag is fontos fejleményéhez, Hegel filozófiájához. Ez a visszakapcsolás minden állítólagos és/vagy tényleges egyoldalúsága ellenére, nagy teoretikus lehetőségeket rejtett magában. Mind a költő gondolkodása, mind a magyarországi marxizmus potenciális megújulása szempontjából fontos kezdeményezés volt ez. S – bármily paradoxonnak látszik is – teljes joggal mondta írásáról, hogy marxi szellemiségű. Világosan látta például, hogy „az egyén maga is társadalmi folyamat” (I. 543.), s a bérmunkás önmagát csak a tőkefolyamatból kivonva nyerheti vissza: „a bérmunkások társadalmassító osztályharca egy a termelés megszüntetésével, hiszen társadalmi alannyá csak úgy válhatnak, ha kivonják magukat a tőkés mint társadalmi alanyok számára való társadalmi tárgyi mivoltukból” (I. 542.). Ha kivonják magukat a tőke személytelen elvontságának hatalma alól. Ez bizony a hegelizáló forma ellenére lényege szerint a marxi intenciónak felel meg. A következő, szakasztagoló írás *Az egységfront körül*. Ez az adott politikai helyzetre való, elzárkózást (és hamis helyzetértékelést) oldó nyitás dokumentuma. Az a „marxista” opció, amelyik a kapitalizmus közeli leváltásának hamis hitében mozgott, s közben minden más elképzelést stigmatizált, ebben az írásban alapjaiban kérdőjeleződött meg, s egy új, realiztikusabb és esélyeket kínáló orientáció mellett állt ki. Három mozzanata különösen figyelemreméltó. (1) Mind „az önnön marxizmusukba beleveszett hivatásos forradalmárokat”, mind a mozgalmi „reálpolitikusokat” kritizálja. (2) *Expressis verbis* kimondja: „a valóságban csak maga a munkásosztály állhat helyt a munkásosztály érdekeiért. (Meg kellett volna már tanulnunk, hogy a munkásosztályt csak maguk a munkások szabadíthatják fel, tehát nem a revizionista politikusok és nem a hivatásos forradalmárok.)” (3) S végkövetkeztése ebben a szellemben mondja ki az aktuális politikai célt: „S egy jámbor óhajtás: – Jó volna, ha a munkások belátnák, még mielőtt fasiszta terroristák vernék bikacsökökkel a fejükbe, hogy egymás harci akcióinak a támogatása minden eszményi pártfegyelemnél előbbre való” (I. 648., 654.). *A szocializmus bölcselete*, amely pro forma „csak” a szociáldemokráciához (jelesül: Mónus Illés elképzeléseihez) való csatlakozás dokumentuma, valójában éles szemű és újszerű bolsevizmus-kritika, s a szocialista perspektíva (indirekt) újradefiniálása – Marx alapján. (*Nem szociáldemokrácia-apologetika!*) Alaptézise az, hogy „az egész marxi bölcsélet kérdésköre azonegy az emberi tudat történelmi alakulásának kérdéskörével” (II. 796.). Bolsevizmus-kritikája, logikailag, innen indul, s – nagyon jellemzően – azt mondja, a „bolsevizmus maga is a kialakulni akaró öntudat megzavarodásának egyik tüneténye” (II. 795.). Az önellentmondás definiálása azonban már ennél jóval tovább megy s konkrétabb. A bolsevizmus, mondja, „ideiglenesen”, de elég hosszú időre „egyetlen párt kezében egyesíti a polgári diktatúrák politikai hatalmát a polgári tőkés gazdasági parancsuralmával. És ettől elvárja egy olyan emberi öntudat kialakulását, amely nélkül szocialista, kommunista társadalmi rend nem lehetséges” (II. 796.). Az el-
lentmondás nyilvánvaló. De ennek kimondásánál fontosabb, hogy a cikk a bolsevizmust

speciális – koncentrált – kapitalizmus-változatként írja le, s ilyenként bírálja. „A bolsevizmus állami elvvé teszi azt a közgazdaságtani fölfogást és életszemléletet, amely a kapitalizmusban társadalmi úton, persze az állam biztosító készülékével fölszerelve, érvényesül s ami harcba viszi a kizsákmányolt tömegeket a polgári rendszer ellen. Ebben a rendszerben ők csak munkaerők és fogyasztók, de nem emberek. Az általános fölfogás ma már nem engedi meg, hogy ember embert zsákmányoljon ki, – a közgazdaságtani életszemlélet arra jó, hogy ha nem lehetséges az ember kizsákmányolása, lehetővé legyen a munkaerőé” (II. 796–797.). Azaz, a bolsevizmus-kritika és a kapitalizmus kritikája itt egybeesik, de, s ez fontos, nem mossa el a bolsevizmusnak funkciókat egyesítő s így negatív hatékonyságát megsokszorozó veszélyes specifikumát. A Cobden középosztály ankétjához való hozzászólása két szempontból új. Ez a marxista teoretikusnak a prokapitalista, de a félperiferiális, „nyers” kapitalizmust korrigálni, följavítani igyekvő liberalizmussal való pragmatikus együttműködésének a dokumentuma (bolsevik szempontból áruulás), ugyanakkor egy olyan strukturális elemzés, amely szembesít a kapitalizmus természetével, deformáló logikájával és egyben a radikális antikapitalizmus szerkezeti korlátaival is. Középosztály-definíciója újszerű, logikus és perspektívákat nyitó: „a munkások [...] a használati értéket termelő osztályt, a tőkések a csereértéket termelő osztályt alkotják”, mondja (II. 895.). Ám, érvelése szerint, „a termelési viszonyok maguk is szükségletek, amelyeket szintén termelni kell. E szükségleteknek a termelése azé az osztályé, melyet középosztálynak nevezünk. A termelési viszonyoknak mint szükségleteknek termelésére hivatott a katonatiszt és a Bedeaux-mérnök éppúgy, mint a tanár vagy a kereskedő, a művész, vagy a köztisztviselő” (II. 896–897.). A termelési viszonyok termelése speciális termelés. Akik ezt, tudva, vagy tudatlan, végzik, magát a kapitalizmust vezérlő „algoritmust” termelik. (Itt megint visszajutunk „az emberi öntudat alakulástörténetéhez”. Nem egyszerű képlet, de mind elméleti, mind gyakorlati szempontból van relevanciája.) A *Szép Szó* előfizetési felhívásának pályaszakasz tagoló szerepe részben magában a szituációban van: József Attila itt saját lapja saját szerkesztői programját adja, s ez speciális helyzet. A megszólaló szabadságfoka a szokványosnál nagyobb. Ebből is fakad, de nem pusztán e megszólalási helyzet függvénye ugyanakkor, hogy nagyon lényeges történeti tapasztalatot mond ki: „A munkásosztály nem váltotta meg az emberiséget, amit pedig történelmi feladatának tekintett, hanem maga is felbomlott s akár mint állapotlanok meg fogalmi keretét itt, e kereten belül az egész társadalom fejtelenségét tükrözi vissza.” (II. 1000.) Ez egyszerre az illúzióknak bizonyult „marxista” prognózisok kritikája, s a kései kapitalizmus kíméletlen láttelele. A „felbomlásnak” ez a diagnosztizálása nem pusztán az aktuális, pillanatnyi állapot tükré, hanem egy nagy trend egyik első, igen korai érzékelése. S így ma aktuálisabb, mint megszületésekor volt, pedig aktualitását akkor nem kisebb veszedelem, mint a nációk előretörése húzta alá. A *Magyar Nap*nak adott nyilatkozat a népiességről megint csak illúziófoszlato gesztus. Újdonsága az, hogy ő, aki korábban, a Bartha Miklós Társaság egyik prominenseként egy reformfolyamat elindítója, de legalábbis serkentője közé tartozott, most kimondja, hogy a kornak ez a csakugyan legjelentősebb magyar reformkísérlete illúzió, zsákatca, olyan önellentmondások megtestesülése, amely – függetlenül az ellenerők hatékonyságától – nem hozhat igazi eredményt. Lényege kárhozzátja kudarcra. A (retrospektív) önkritika és a kritika szimbiózisa ez. (A mögötte munkáló teoretikus megfontolások erejét mutatja, hogy akár előrejelzésként is olvasható: ‘89 után mindenestre látványosan igazolódott ez is.) A *Hegel–Marx–Freud* – már pályazáró szintéziskíséret. Megőrzi kritikái – oppozíciói – beállítódását, nem hátrál meg, középpontjában – indokoltan – változatlanul Marx áll, de a Marxot is felülíró, vulgarizáló marxizmust két ponton radikálisan korrigálja: az elméletet visszakapcsolja a klasszikus német filozófiához, jelesül Hegelhez (ennyiben itt is az *Egyéniség és valóság* nyomvonalán mozog), másrészt Freud mélylélektanának bekapcsolásával megkísérel a kapitalizmus „érthetetlen” hatékonysá-

gának magyarázatát is. (Freud persze a *saját neurózis* „megértése” szempontjából is fontos számára, de ez egy másik, önmagában is ágas-bogas történet.) A szolgátságban tartó „szubjektivitás” természetét és mechanizmusait igyekszik értelmezni.

De e szövegek nem pusztán szakasztagoló szerepük miatt érdekesek. A bennük jelentkező felismerések és maguk a hozzájuk vezető elemzések is a magyar gondolkodástörténet keretein belül figyelemre méltóvá teszik őket. (Hogy József Attilának ezek a szövegei mennyire analógok a marxizmus inspirációjú, úgynevezett „nyugati marxista” fejleményekkel, miben előzik meg azokat vagy miben követik őket, fontos kérdéskör. Tamás Gáspár Miklós joggal veti föl e szempontot. Ma azonban még, sok ok miatt, nem tudjuk megválaszolni. A „nyugati marxizmus” összefüggő, szisztematikus recepciója ugyanis mind József Attila idejében, mind ma hiányzik, s a véletlenszerű, esetleges recepcióra ilyen összevetést nem lehet építeni. A magyar gondolkodástörténet kontextusában csak arra utalhatunk, amit egyik naplójegyzetében a pragmatikus Wittgenstein így mondott ki: „Egy felfedezés se nem nagy, se nem kicsi: csak az számít, hogy mennyire jelentős számunkra.”)

S itt visszatérünk József Attila eredeti történeti kontextusához, amelyben élnie és alkotnia adatott, s amelyre versben is, értekező prózában is reflektált.

Ad 3. Az értekező József Attilának az elhelyezése a magyarországi gondolkodástörténetben éppen erényei miatt nehéz. Marxista volt, de nem a leegyszerűsítő, mindent néhány sztereotípiába belenyomorító, „vonalas”, a „vonallal” együtt ingadozó változat. (Ez a mozgalmi *mainstream* diktálta redukció még akkor sem igen sikerült neki, amikor, a közösséghez tartozás igényétől vezetettve erre tett kísérletet. Érzékenysége, a pontos önkifejezés költői követelménye megóvta ettől.) Ez a beállítódása akkor is problémát jelentett, amikor Magyarországon a marxizmus volt az uralkodó ideológiai idióma, mert attitűdje mindig különcnek, vagy éppen deviánsnak láttatta őt, ’89 után pedig a marxizmus, de még a máshol megbecsült Marx is idehaza szitokszó lett. Ez a szituáció, talán mondani sem kellene, megint gyanúba keverte az értekező József Attilát. Ám recepciójának, ha lehet, még ennél is nagyobb deficitje, hogy értekező modora – bár a legjobb magyar stiliszták egyike volt, aki bármit, bármikor pontosan, érzékletesen, sőt plasztikusan tudott megírni – elméletet írva többnyire elszakadt a magyar esszé hagyomány normáitól. A fogalmi gondolkodást fogalmakkal való gondolati műveletekként gyakorolta, s mondandóját nem oldotta szét „olvasmányos”, gördülékenyen metaforizáló előadássá. (Nem véletlen, hogy ahol mégis közel került ehhez az esszé hagyományhoz, például a Kosztolányi-kritikájában, ott mondandója mindjárt felértékelődött a „szakma” berkeiben. Ezt a hagyományos írásmódot ugyanis már megszokták, „értik”, olvasni tudják.) Ám, tetszik vagy sem, bizonyos dolgok és összefüggések nem írhatók le a prokapitalizmus előfeltevései alapján, az adekvát leírás és a tőke szerepének elfogadása, internalizációja kizárja egymást. S bizonyos összefüggések csak külső oppozícióból, fogalmilag szabatos elemzéssel írhatók le, másképpen az eldologiasodott viszonyok szétmosódnak, felolvadnak valami előre adott, kényelmes konvencióban, s megértetlenek maradnak. József Attila mint a kapitalizmussal oppozícióban lévő kritikus gondolkodó, aki a fejleményeket – saját lehetőségeit, s bennük önmagát is – megérteni s leírni akarta, s ehhez a fogalmilag szabatos elemzést is felhasználta, hogy többletinformációhoz jusson, így automatikusan speciális helyzetbe került. Elemzéseivel sok mindent feltárt, amire a közbeszédnek nem volt érzékenysége, de interpretációja „idegen” vagy legalábbis szokatlan maradt e közegekben. Egyszerűbb volt nem bíbelődni azzal, amit ilyen módon tárt fel, írt le. Így éppen eredményei maradtak meghallatlanok, pontosabban, ezekből csak az és csak olyan formában ment át a „köztudatba”, ami verssé is vált, s amit a versbeszéd közvetített olvasóihoz. (A versmondattöbbségtelme, szemantikai rögzítetlensége mindig ad némi menlevelet a váratlan, meglepő állításoknak is.)

Az értekező prózájának az eddigiekben adott interpretációja persze nem azt jelenti, hogy József Attila kiegyensúlyozott, s teljesen kiértelmezett, letisztult, „hibátlan” értekező oeuvre-t

hozott volna létre. Magára hagyottan s majd mindig erős ellenszélben kellett alkotnia, rá volt kényszerítve az „önfejűségre” a kísérletezésre, s az elméleti problémák, amelyekkel szembekerült s amelyeket tematizálnia sikerült, meglehetősen nagyok voltak. Nem stabil, „megállapodott”, hanem egy állandóan mozgásban lévő, minden pillanatban „új” világ alakuló trendjeire kellett reagálnia. Ez a helyzet pedig legtöbb írását szükségképpen saját átmenetiségben fixálta. S az átvett, a mozgalmából vagy más relációból örökölt előfeltevései és jó ötletei vagy éppen zseniális felismerései elkerülhetetlen inkongruenciája olykor megtörték érvelése ívét, s elő-előfordult, hogy nem volt ereje végigvinni elemzését. Szövegei közt így sok a töredék, és az újrakezdett darab. Ötletei, gondolatmenetei azonban ilyenkor is szinte mindig figyelemre méltók, s mai távlatból is megfontolandók. Sokszor távlatot nyitók. S nem véletlen, hogy ő, a marxista, a marxizmus önmagát blokkoló történeti kudarcában – részben éppen Marx írásaira is támaszkodva – felismerte azt a mély válságot, amely már a kései kapitalizmus strukturális sajátossága volt, s a barbarizmust napi rutinná tette. (Elég, ha itt csak a világháború borzalmaira, Auschwitzra és Hirosimára utalunk. S arra, hogy Kertész Imrének alighanem igaza van, amikor úgy vélte, 1945 óta semmi sem történt a világban, ami a holokausztot érdemben hatálytalanította volna.) József Attila sötéten látását nem vagy nemcsak személyes sorsa, betegsége váltotta ki, hanem az a kortapasztalat, amelyet ő megpróbált elemezni, megérteni.

Értekező szövegeiről legalább annyit feltétlenül el kell ismernie mindenkinek, hogy egészében saját, külön szintet képviselnek a magyar gondolkodástörténetben.

7

S hogy mi adja specifikumukat?

Ad 4. Alighanem az, hogy egy nagy költő állandóan működésben lévő érzékenysége és egy önmagát fegyelmező, szabatos érvelésre kényszerítő gondolkodó erudíciója egyesült bennük. Az „öszönös” sejtés nem esett tiltás alá, de értekező prózában mindig csak kontrollálva adhatott hírt magáról. (Ez magyarázza, hogy az értekező próza a költemények előkészítő, összefüggéseket feltáró és ellenőrző szerepét is ellátta. A versek a gondolkodó József Attila elemző munkája nélkül nem születhettek volna meg.) De ez a próza mégsem szűkíthető le erre az – egyébként egyáltalán nem lebecsülendő – előkészítő szerepre. Önértékük a versek nélkül, önmagukban is felismerhetők. Az önjellemzés nem megalapozatlan: „Hanyag / társadalmunkra szabatos szavam van”, írta maga a költő a *Majd emlékezni jó* lezben. Az értekező próza ezeknek a „szabatos szavaknak” a keresése volt.

JEGYZET. Az értekező szövegek releváns kiadásai: József Attila *Összes Művei* III. Cikkek, tanulmányok. Sajtó alá rend. Szabolcsi Miklós. Bp. 1958. József Attila: *Tanulmányok és cikkek 1925–1930.* [1/1.] Szövegek. Közreadja Horváth Iván et al. Bp. 1995., [1/2] Magyarázatok. Írta Tverdota György. Bp. 1995. (A szövegben, rövidítve: JATC.) József Attila *Összes tanulmánya és cikke 1930–1937.* I–II. Szerk. Tverdota György és Veres András. Bp. 2018. (Rövidítve: JAÖTC.) A jegyzetekben nagy vonatkozó irodalom. Az életút személyiségétörténete vonatkozásában eminensen fontos a levelezés: *József Attila levelezése.* Összeáll. H. Bagó Ilona, Hegyi Katalin és Stoll Béla. Sajtó alá rend. Stoll Béla. Bp. 2006. (Rövidítése: JAlev.) Minden hibája ellenére sok adatot rögzít: Szántó Judit: *Napló és visszaemlékezés.* Sajtó alá rend. Murányi Gábor. Bp. 1997. Sok fontos emlékezést ad: *József Attila emlékkönyv.* Szerk. Szabolcsi Miklós. Bp. 1957., Életrajzi és pályatörténeti iratok: „*És ámulok, hogy elmúlok.*” *József Attila-iratok.* Összeáll. Varga Katalin. Bp. 2005. A pályaképhez: Szabolcsi Miklós: „*Kemény a menny*” *József Attila élete és pályája 1927–1930.* Bp. 1992., *Uő: Kész a leltár. József Attila élete és pályája 1930–1937.* Bp. 1998. A *Judenwitzről:* Mary Gluck: *A láthatatlan zsidó Budapest.* Bp.

2016. 108–139. A doktorálásról: Lengyel András: *A doktorandusz József Attila*. In: *Uő: József Attiláról. Életrajzi „aprólék”*. Szeged, 2008. 146–148. Magáról a töredékekben maradt disszertációról: Tverdota György: *JATC* ½. 22–141. Marxról és a „marxizmus” összefüggéséről és különbségéről: Tamás Gáspár Miklós: *A 200 éves Marx*. <https://merce.hu/2018/05/05/tgm-a-200-eves-marx.>, *Uő: Marx és a magyar értelmiség. Élet és Irodalom*, 2018. jún. 1. 12., *Uő: Még egyszer Marxról*. *ÉS*, 2018. jún. 22. 2. A gondolkodástörténeti szituáció „külső” történetéhez lásd még: Schwendtner Tibor: *Heidegger és a nemzetiszocializmus*. Bp. 2016., Wittgenstein, Ludwig: *Napló 1930–1932. Műhely* (Győr), 2018. 2. sz. 4–8., – József Attila értekező módszerének „védelmében” két megfontolás kívánkozik ide. Husserlé az értelemvesztésről: „az eredetileg szemléleti élet [...] gyorsan növekvő mértékben esik áldozatul a nyelv csábításának. Egyre nagyobb területek esnek áldozatul a pusztán asszociációk által uralt beszédnek és olvasásnak, és így az utólagos tapasztalat gyakran nem igazolja, ami ekképp érvényesnek vél felismerni.” (Husserl: *Az európai tudományok válsága*. Bp. 1998. II. 51.) S Tamás Gáspár Miklósé a kapitalizmus dinamikájáról: „Egyre több akarati (morális) aktus mögött van közvetlenül észlelhetetlen, tervezetlen, önműködő absztrakció: absztrakció, amelyet kritikailag föl kell tárnai, nem adott, nem az „önzés” irányítja (az pusztán családok, „az ész csele”, mellyel a névtelen és személytelen absztrakció jármába hajtjuk az egyéni akarásokat, s e csel mögött nincs akarati). Ennek az elvontságnak az önműködéséről azt állítják, hogy „hasznos” növekedéshez, bővüléshez, felhalmozáshoz vezet, de ami vezet, az csak formula, algoritmus. Nem szubjektív. Nem a szükségletek irányítják a kapitalizmus történetét, hanem megfordítva, az a fátyol mögé rejtett elvontság irányít, melyet nem titokként, hanem szabályként fejtenek meg.” Marx ezért „az élet helyét elfoglaló elvontság természetét bontja föl, hogy a fogalomból nyerje ki a szubjektivitást, nem a természetből, melynek nyoma veszett a kapitalizmusban.” (Tamás Gáspár Miklós: *A 200 éves Marx*) N. B. József Attila is a szubjektivitás „visszanyeréséért” dolgozott! – A filozófiatörténeti megközelítések közül megemlítendő Szívós Mihály értelmezési kísérlete: *Válság és eszmélet. József Attila filozófiai fejlődésének vázlata 1935-ig*. In: *„A Dunánál”*. Tanulmányok József Attiláról. Szerk. Tasi József. Bp. 1995. 59–76. (Szívós már „a magyarországi filozófia történetének egyik kiemelkedő gondolkodói teljesítményét” látja a költő értekező prózájában.) – A magyarországi marxista munkásmozgalom megértéséhez lásd: Borsányi György: *Ezernyolcszáz kartoték a budapesti baloldaltól. Valóság*, 1983. 9. sz. 19–31., *Uő: Gondolatok a Kommunisták Magyarországi Pártja történetéről 1918–1944. Múltunk*, 1995. 1. sz. 3–37., Lengyel András: *Ellenkultúra, peremhelyzetben. Marginalitástörténeti vázlatok*. Szeged, 2016.